

Ur *Offensiv* 13 januari 2011

Per-Åke Westerlund

Socialdemokraternas uppgång och fall

Nya böcker om Olof Palme och reformismens gränser:

Kjell Östberg: *I takt med tiden. Olof Palme 1927-69 och När vinden vände. Olof Palme 1969-86*, Leopard

Henrik Berggren, *Underbara dagar framför oss. En biografi över Olof Palme*, Nordstedts

Två dagar efter mordet på Olof Palme 1986 samlades 40 000 människor i Göteborg, i en av många manifestationer. Chock och sorg blandades med en växande oro över att Socialdemokraternas guldålder var över. Ingen symboliserade arbetarrörelsens välfärdsreformer mer än Olof Palme.

Idag, 2011, är S-partiet i sin djupaste kris sen 1910-talet efter att ha raserat både sina egna reformer och sin bas inom arbetarklassen. Två nya biografier om Olof Palme sätter socialdemokraternas utveckling i perspektiv.

Arbetarrörelsens tyngd formade det svenska samhället under socialdemokraternas långa regeringsperiod, 1932-76. Partiet var i takt med tiden, som historikern och socialisten Kjell Östberg har kallat den första delen av sin Palmebiografi.

Det var ett helt annat parti än idag, med en stark förankring inom arbetarklassen. Det möjliggjorde att Socialdemokraterna särskilt på 1960- och 70-talen påverkades och radikaliserades av internationella händelser, ökad klasskamp och den nya vänstern bland ungdomarna.

Även om kapitalisternas makt aldrig utmanades på allvar var Socialdemokraternas uttalade ambition att ”steg för steg” omvandla Sverige i arbetarklassens intresse. Partiprogrammet talade om att lägga ”beslutanderätten över produktionen i hela folkets händer”.

I valet 1968 fick partiet egen majoritet och när Olof Palme tillträdde som partiledare och statsminister år 1969 var hans kongresstal långt till vänster om någon ”rödgrön” politiker av idag: ”Det som mer och mer upplevs som de rika industrinationernas misslyckande är de sociala spänningarna, de orimliga klassklyftorna, maktkoncentrationen, miljöförstöringen, svårigheten att motsvara människornas krav på delaktighet.”

Han förutsåg fortsatt radikalisering: ”Nu växer kraven på medbestämmande. På arbetsplatserna, i skolorna, i boendemiljön, i det ekonomiska livet i stort...” (citat ur Östbergs bok).

Trycket från arbetarklassen ökade drastiskt med gruvstrejken i Malmfälten under december-januari 1969-70. Gruvarbetarna uttryckte de förväntningar som fanns på förändring – mot låga löner och hårda villkor, men också ett slut på arbetsgivarnas diktatur på arbetsplatserna. Över hela landet genomfördes stödsamlingar och möten om gruvstrejken.

Den socialdemokratiska ledningen agerade från första stund för att stoppa strejken. De fruktade att klasskampen skulle rubba vad de ansåg vara den svenska modellens grundval, samarbetet mellan arbete och kapital. De var dessutom oroliga för varje rörelse som de själva inte kontrollerade.

Ombudsmän och IB-agenter (se nedan) skickades till Kiruna. Olof Palme uppgav att han talat i ”telefon oavbrutet i tre veckor” om strejken och pekade på möten med riksdagsgruppen ut kommunister och finska arbetare som uppviglare (Östberg har haft tillgång till protokoll som på den tiden inte var offentliga).

Gruvstrejken följdes av fler under 1970-talets första hälft, med kulmen i skogsarbetarstrejken 1975. Inom arbetarrörelsen fanns ett starkt stöd för strejkerna.

Svaret från Socialdemokraterna och LO blev omfattande arbetsrättsreformer samt studie-cirklar, möten och tal om medbestämmande och ekonomisk demokrati. Henrik Berggren, ledarskribent på Dagens Nyheter som har skrivit den andra Palme-biografin, menar att S visade en ”överdriven rädsla för radikalisering”. Det är en underskattning av det starka trycket från arbetsplatserna, som S-ledningen med all rätt ansåg vara en utmaning mot deras egen makt.

Redan från 1930-talet sökte S oftast samarbete med både borgare och arbetsgivare. Särskilt från 1940-talets slut kunde fack och regering erbjuda lugn på arbetsmarknaden. I utbyte fick arbetarklassen ökad levnadsstandard och omfattande reformer.

Det slående med bägge biografierna över Palme är dock att Socialdemokraterna inte följde en i förväg uppgjord plan för reformerna. När Olof Palme blev statsminister Tage Erlanders högra hand på 1950-talet var han tveksam till generella bidrag, något som sedan blev en hörnsten i den svenska modellen (d v s att barnbidrag o s v inte var inkomstprövade).

Även det stora trumfkortet, ATP-reformen, saknade i ursprungsförslagen sina senare kännetecken – de höga pensionsnivåerna, statliga pensionsfonder och att systemet var/blev obligatoriskt. Både LO och S var öppna för ett frivilligt system och en kompromiss med borgarna – men med borgarnas ovilja blev ATP en stridsfråga som stärkte socialdemokratins ställning enormt.

Olof Palme sammanfattade i en intervju 1960: ”Vårt samhälle har genomgått en socialisering och en demokratisering som i själva verket gått mycket längre och varit mycket snabbare än den man tänkt sig i arbetarrörelsens efterkrigsprogram: det har skett genom den fulla sysselsättningen, genom utbyggnaden av trygghetspolitik och arbetsmarknadspolitik, genom den väldiga ökningen av statens och kommunernas insatser, genom finanspolitik och kreditpolitik, genom ATP-fonder, genom löntagarorganisationernas stärkta inflytande och genom den kooperativa sektorns utbyggnad.”

Men 1950-talets reformer var bara början. Hela det svenska samhället omvandlades snabbt med kulmen på 1970-talet. Berggren ger en del nyckelfakta: 1950 hade landets universitet 11 000 studenter, 20 år senare var de 125 000. 1,3 miljoner svenskar flyttade från landsbygden till städerna. På 1960-talet fördubblades antalet vårdarbetare till 200 000 medan lärarkåren ökade från 80 000 till 120 000.

Störst var förändringen för kvinnorna. Behovet av arbetskraft sammanföll med ökade krav på jämställdhet mellan män och kvinnor. 1966 var 66 procent av kvinnorna hemmafruar, 1974 utgjorde hemmafruarna 27 procent.

Arbetarrörelsens styrka gjorde att barnomsorgen blev en del av den offentliga sektorn. Antalet daghemsplatser ökade från 72 000 1975 till 330 000 tio år senare.

Det var på 1970-talet, under trycket från radikaleringen ur strejkerna och protesterna mot Vietnamkriget, som reformerna verkligen tog fart. ”Med en viss tillspetsning skulle kunna hävdas att aldrig har så omfattande reformer genomförts under så kort tid någonsin någonsans som under Palmes första sju så som statsminister...”, konstaterar Östberg. Statsbudgeten ökade under 1970-talet från 26 till 38 procent av BNP.

Bland reformerna fanns förbättrad sjukförsäkring, enhetstaxa vid läkarbesök, tandvårdsreform, bättre a-kassa, sänkt pensionsålder till 65 år, deltidspension, skydd mot arbetsskador, bostadsbidrag, höjda barnbidrag. Samtidigt genomfördes också det massiva offentliga bostadsbyggandet, miljonprogrammet.

Radikaliseringen var särskilt stark bland kvinnorna. Nu kom reformer som särbeskattning (tidigare skattade gifta gemensamt) och rätt till abort. S-kvinnorna i riksdagen utmanade sin egen regering med krav på kortare arbetstid och en egen motion om föräldraledighet även för män.

De flesta reformer gällde arbetsplatserna och fackliga rättigheter. Östberg sammanfattar: ”1971 antog riksdagen en lag som stärkte de äldres ställning på arbetsmarknaden, 1972 beslöts om styrelserepresentation för anställda, 1973 påbörjades en revidering av arbetarskyddet som fullbordades med 1978 års arbetsmiljölöslag. 1974 infördes lag om anställningskydd, LAS, som i ett slag upphävde arbetsgivarnas rätt att fritt avskeda arbetare (även om denna rätt ofta upphävts genom avtal). Samma år fick anställda rätt till ledighet för studier efter eget tycke. Samtidigt infördes förtroendemannalagen som gav de fackliga representanterna omfattande rättigheter att bedriva fackligt arbete på betald arbetstid. Och 1976 antogs Medbestämmandelagen.”

Författarna visar också hur löneskillnaderna minskade kraftigt, samt hur ”medaljer, ordnar, titlar” o s v avskaffades. På 1950-talet svor ministrarna fortfarande en trohetsed till kungen, som deltog på regeringens sammanträden. Nu inskränktes monarkins makt, även om kungahuset inte avskaffades.

Den radikala opinionen och reformerna påverkade även borgarna. Som Östberg beskriver från valrörelsen 1970: ”De borgerliga partierna valde i stor utsträckning att acceptera förslagen – eller att angripa socialdemokraterna för att inte vara tillräckligt radikala.” Det var den första borgerliga regeringen på 40 år, från 1976, som genomförde de största förstatligandena när den ekonomiska krisen i mitten av 1970-talet nådde Sverige. Detta trots att t ex *Wall Street Journal* hyllat den borgerliga valsegern: ”Svenskarna har äntligen sparkat ut socialisterna”.

Olof Palme personifierade förutom de många reformerna också socialdemokratins på 1960- och 70-talen allt radikalare utrikespolitik. I praktiken samarbetade Sverige efter andra världskriget med USA och Nato mot Sovjetunionen. På 1950-talet övervägde regeringen Erlander att skaffa svenska atomvapen. USA:s utrikesdepartement skrev i interna dokument att deras åsikter förmedlades ut i Europa via de svenska Socialdemokraterna.

Att bara lyda Vita huset skulle dock inte fungerat. Opinionen i Sverige, och särskilt bland unga och arbetare, radikaliserades snabbare än i många andra länder. Redan 1965 var stödet till USA:s krig i Vietnam bara 12 procent. Samma år höll Palme sitt första uppmärksammade USA-kritiska Vietnamtal. De följdes 1968 av en demonstration där Palme gick sida vid sida med Nordvietnams Moskvaambassadör. Och julen 1972, när USA med 100 bombplan och 500 attackplan fällde 20 000 ton bomber över Nordvietnam, jämförde Palme detta med nazisternas krigsförbrytelser.

USA svarade med att vägra släppa in Sveriges ambassadör och höll sin egen ambassad i Stockholm utan ambassadör i över ett år, 1970-71.

Palmes och socialdemokratins agerande reflekterade opinionen i Sverige, men drev också på den genom att socialdemokrater fick grönt ljus att kritisera USA. Kritiken var nödvändig för att försöka begränsa inflytandet från den nya vänstern samtidigt som den var möjlig på grund av existensen av de stalinistiska staterna i öst. Handeln och det militära samarbetet med USA påverkades dock inte.

Palmes radikala ställningstaganden var också användbara både för USA och för svenska storföretag som ville exportera. Palme besökte t ex Kuba och talade på ett massmöte tillsammans med Fidel Castro, som många gånger berömde Palme. Men samtidigt varnade Palme Castro för att stödja den portugisiska revolutionen 1974-75.

I vissa sammanhang kunde Palme t o m säga att en ”väpnad revolution kan vara oundviklig”, men socialdemokraternas roll var att försöka bromsa och förhindra revolutioner. Vissa S-ledare kanske trodde att en försiktig linje var den rätta vägen framåt, andra agerade på direkt uppdrag av USA.

Socialdemokraterna och LO, men även den svenska staten, gav stöd till befrielseströrelser som ANC i Sydafrika och MPLA i Angola, socialistpartier i södra Europa, liksom till de polska arbetarnas revolt 1980-81. I samtliga fall med syftet att få in dessa rörelser på den svenska och europeiska socialdemokraternas reformistiska väg. LO ansåg t ex ”att de polska arbetarna borde avhålla sig från all politisk och samhällsförändrande verksamhet” skriver Berggren.

Olof Palmes ställning som radikal socialdemokratisk politiker urholkades gradvis.

Den första stora smällen kom med IB-avslöjandena 1973. IB var en hemlig underrättelsetjänst inom militären som leddes och organiserades av socialdemokrater. 30 000 personer fanns registrerade och övervakade, de flesta kommunister och fackliga aktivister. IB hade ett eget nätverk på arbetsplatserna. Socialdemokraterna försökte förneka IB, eller säga att verksamheten hade upphört, men en stor opinion även inom S förstod att ledningen ljög. Inte blev det bättre när de båda journalister som avslöjade IB, Jan Guillou och Peter Bratt, dömdes till ett års fängelse för spioneri. 7 000 personer demonstrerade på Sergels torg i Stockholm mot fängelsestraffen.

Det är också idag klart att verksamheten fortsatte även efter dessa avslöjanden, bland annat finansierades kurser inom SSU riktade mot resten av vänstern. Metoderna användes senare mot Offensiv, som startats av marxistiska SSU:are 1973. Östberg beskriver: ”Palme följde med stort engagemang vänsterns utveckling under hela sitt liv. När Verkställande Utskottet i början av 1980-talet diskuterade uteslutning av trotskistiska infiltratörer i SSU erinrade han sig: ’Viktigt att vi blockerar den tidigt’”. Han föreslog bland annat att S skulle använda den svenska ambassaden i London för information om Offensivs brittiska motsvarighet, Militant.

Från slutet av 1970-talet ökade kritiken från socialdemokratiska gräsrotter och från vänster.

En orsak var Palmes och S-ledningens upprepade samarbete med folkpartiet. År 1978 sprack den första borgerliga trepartiregeringen (M, FP och C). Folkpartiet kunde då bilda en egen minoritetsregering med Socialdemokraternas aktiva stöd. Precis som 2010 betydde S-ledningens svaga opposition att man förlorade valet 1979 trots bra opinionssiffror ett år tidigare.

Förväntningarna försvann om ”ekonomisk demokrati”, d v s att kapitalets makt skulle brytas. Socialdemokraternas alternativ till 1970-talets socialistiska krav blev de av LO lanserade löntagarfonderna. Metalls försiktige ordförande Bert Lundin förklarade på LO-Tidningens förstasida att ”med fonderna tar vi över successivt”. 65 000 socialdemokrater deltog i partiets rådslag om löntagarfonderna och ansåg att löntagarna skulle ta makten över företagen.

De båda biografierna understryker dock hur Palme och S-ledningen aldrig hade intentionen att utmana marknadens diktatur. Tillsammans med Kjell-Olof Feldt urvattnade Palme löntagarfonderna så att de enbart blev ett nytt sätt att finansiera investeringar.

Urvattningen innebar att stödet för fonderna underminerades, samtidigt som arbetsgivarföreningen SAF fick blodad tand. De tandlösa fonderna attackerades med en hetskampanj mot ”socialism”, där S och LO vägrade att försvara sig. Över 50 000 gick i högerns tåg mot fonderna den 4 oktober 1983.

Det var alltså högern och borgarna som först bröt klassarbetet i den svenska modellen. Redan 1980 försökte SAF utmana LO i avtalsrörelsen men led ett stort nederlag. Borgarna bytte då till en politisk offensiv med de första åtstramningspaketen i augusti 1980.

När S kom tillbaka i regeringsställning 1982 var reformtiden över. Högerekonomer som Erik Åsbrink och Klas Eklund var Palmes och Feldts viktigaste rådgivare. Målet var att öka företagets vinster och den nya regeringen inledde med en jättedevalvering på 16 procent. Kommunernas tillväxt bromsades och 1983 kom nedskärningar med bland annat dyrare mediciner och högre hyror som resultat. År 1985 inleddes avregleringarna som skapade bank- och fastighetskrisen i början av 1990-talet.

Socialdemokraterna stod också sida vid sida med borgarna i jakten på påstådda sovjetiska ubåtar. Samtidigt blev stridsflygplanet JAS Sveriges största industriprojekt någonsin och vapenexporten frodades. När arbetarrörelsen bara defensivt backade och även själv drev högerpolitik blev summan att den offentliga debatten drevs kraftigt åt höger.

Men det fanns också motkrafter. Fackliga aktivister pressade LO att kritisera partiets högerkurs. År 1986 hade gräsrotsrörelsen Dalauppropet börjat samla till en konferens för den fackliga vänstern. Mordet på Palme bröt dock tillfälligt denna kritik underifrån.

Varför drevs Socialdemokraterna åt höger på 1980-talet och vidare till att idag vara ett parti med en politik i närheten av moderaternas? Svaret är att det blev oundvikligt för ett parti som inte ville utmana kapitalisternas makt.

Redan när Palme som ny partiledare intervjuades i SSU:s tidning *Frihet* (av Bosse Ringholm!) värjde han sig skickligt från alla frågor om att avskaffa kapitalismen. Och en annan intervju vid samma tid, i *DN*, visade hur Palmes syn på ekonomin var i stort densamma som Assar Lindbecks, den f d socialdemokraten som blev en ledande högerekonom.

De svenska socialdemokraternas reformism hade stark medvind i flera decennier. Den ryska revolutionen, kapitalismens kris 1929-39, nazisternas nederlag i andra världskriget, befrielsekampen i de före detta kolonierna – dessa vara alla enorma historiska krafter som stärkte arbetarklassens ställning internationellt för en hel epok. De tvingade samtidigt kapitalisterna att undvika konfrontation när detta var möjligt. I Sverige tillkom storföretagens stora vinster som en viktig faktor under reformåren.

Kapitalet var dock inte besekrat och dess svar kommer förr eller senare. Socialdemokratins inriktning, att ständigt söka ett nytt samförstånd, urholkade och försvagade arbetarrörelsen. Socialdemokraterna tvingades att språngvis krossa sina egna reformer – en offentlig sektor utan vinstintressen, försöken till statlig kontroll över industri och banker, bostadssubventioner o s v. Löner, a-kassa och sjukersättning sänktes och slutligen begravdes även ATP. När efterkrigsuppsvinget var över kunde välfärdsreformer bara försvaras genom massiv kamp, en linje som var socialdemokratins främmande. För detta krävs ett verkligt socialistiskt program och ett kämpande arbetarparti.

Biografierna understryker Olof Palmes stora kapacitet och förmåga att fånga tiden. Han inledde sin politiska bana som internationell studentledare, åtminstone delvis finansierad av CIA. Han hann med att jobba för den svenska militära underrättelsetjänsten innan han kom till Erlander som dennes viktigaste medarbetare. Men på 1960-talet gick Palme vänsterut. ”Vi har verkligen inte hunnit långt om man verkligen har drömmen att göra allvar av det klasslösa samhället”, förklarade han i en intervju i Vilgot Sjömans film *Jag är nyfiken – gul*.

Trots högerkursen på 1980-talet riktade Palme också hård kritik mot den nyliberalism som då lanserades av högern. Och han var in i det sista enormt hatad av högern, som en symbol för arbetarrörelsen och reformtiden.

Av de två biografierna är Östbergs utförligare och tydligare, skriven av en person som känner till arbetarrörelsen.

Berggren, som har rankats högt i *DN* och fått pris av Bonniers, hinner bara 15 sidor innan han hyllar ”driftiga entreprenörer” i Sverige på 1800-talet, en vanlig efterhandskonstruktion av borgerliga historiker som vill tona ner arbetarrörelsens betydelse. Dessa ”entreprenörer” stod oftast i spetsen för att stoppa alla former av demokratiska rättigheter.

Östberg får gärna återkomma med fler böcker. Särskilt hans avsnitt om IB gav mersmak, men också Dalauppropet behöver sammanfattas.

Lästips

Se Kjell Östbergs artikel: [Vad är socialdemokratin?](#)